

Тема. Українська ментальність під впливом «наздоганяючої модернізації» друга половина XIX – початок XX ст.

План:

1. Українська ментальність під впливом «наздоганяючої модернізації»
2. Український визвольний рух – відповідь на імперську експансію.
3. Інтелектуальний перелом на рубежі століть.

Література:

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століть. Київ : Генеза, 1998. 249 с.
2. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Львівський національний університет імені Ів.Франка, 1999. 227 с.
3. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. 425 с.
4. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
5. Когут З. Коріння ідентичності. Київ : Критика, 2004. 351 с.
6. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
7. Рєєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
8. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ : Критика, 2000. 304 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014119>
9. Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність. Київ : Книга, 2008. 368 с.; 2-е вид. Київ : Книга, 2017. 366 с.

1. Українська ментальність під впливом «наздоганяючої модернізації» друга половина XIX – початок XX ст.

Кінець XIX – початок XX століть стали для Російській імперії часом швидкого розгортання процесів модернізаційного типу – індустріалізації, урбанізації, динамічного розвитку всіх видів освіти.

Враховуючи низькі стартові характеристики, ці процеси навряд чи можна назвати модернізацією в повному розумінні слова. Це була, більшою мірою, передмодернізація. Адже, незважаючи на певну динаміку індустріального розвитку, в 1913 р. промисловість забезпечувала лише 27% національного доходу. Порівняно невисокими залишалися темпи урбанізації: до 1913 р. частка міського населення становила лише 15%.

Суперечливо відбувалась і культурна модернізація. Після першого загального перепису населення 1897 р., який показав, що 72,3% жителів залишалися неграмотними, держава почала нарощувати зусилля з розвитку народної освіти. Однак ресурсів для введення загальної початкової освіти так і не знайшлося аж до краху імператорської Росії.

Перехід імперій до індустріальної модернізації спричинив кризу

архаїчно-аграрного українського суспільства, його ментальності.

Значну роль у поглибленні цієї кризи спричинив розвиток народної освіти. Але в обох імперіях він був повільніший, ніж у західноєвропейських країнах. І у цьому полягала *одна із специфічних рис трансформації ментальності в українських землях*.

Цей процес був уповільненим, а з іншого боку – супроводжувався більш різким зростанням радикальних настроїв.

У справі набуття населенням елементарної грамотності Російська імперія значно поступалася навіть Австро-Угорщині, не кажучи вже про інші європейські країни. У 1914 р. в Росії на тисячу жителів припадало 59 учнів, а в Австро-Угорщині - 143, Великій Британії - 152, Німеччині - 175 69.

На початку ХХ ст. в імперській Росії більше 58% поляків старше десяти років залишалися неграмотними. Це суттєво стримувало поширення польської національно-державної ідеї. Але саме поляки, маючи власну «аристократичну націю», літературну мову і високу культуру, становили у Російській імперії найперспективніший етнос у контексті зростання національної свідомості.

Факторами, що гальмували зростання національної свідомості, були також *слабка урбанізованість різних етносів і заперечення станового ладу*.

Революція 1905–1907 рр. різко змінила це становище.

Активісти національного руху змогли «перезавантажити» революційну енергію з соціальної спрямованості на національну.

Як наслідок, локалізовані до того в середовищі інтелігенції «національні ідеї», починаючи з весни-літа 1905 р., перетворилися на феномен масової суспільної свідомості. Тобто, якщо користуватися типологією М. Гроха, революція забезпечила перехід національного руху, з фази В (патріотична агітація) у фазу С (масовий політичний рух).

В імперіях, до яких належали українські землі, відбувався процес зміни типу суспільства.

Для українців ці зрушення були зумовлені як внутрішніми факторами органічного розвитку (зокрема, соціально-економічними), так і зовнішніми - потребою центру-метрополії в модернізації.

Індустріальна модернізація (перехід від традиційно-аграрного суспільства до індустріально-модерного) призводила до:

- розбалансування традиційної соціальної структури, притаманної українцям,

- породжувала серйозні соціальні проблеми і змушувала політично активну частину українського суспільства шукати адекватну відповідь.

Оскільки українська інтелектуальна еліта (вона ж і політична) вже мала стійку національну ідентичність, ця еліта запропонувала відповідь на модернізацію у формах соціальної та національної (націоналістичної) ідеології.

Отже, можна вважати, що український націоналізм як ідеологія і форма політичного руху був опосередкованою реакцією на модернізаційні процеси.

а не її наслідком.

Модернізація, яку здійснювали під егідою панівних щодо українців націй, посилювала:

- асиміляційні процеси,
- відчуження сільської культури від міської,
- доводила до кризового стану традиційні цінності, що були (для більшості української інтелігенції) зосереджені у сфері традиційно-аграрної культури.

Захист цих цінностей на ідеологічному та культурному рівнях приводив до визрівання культурницького, а з ним і політичного націоналізму.

Охоронці імперської неподільності в Росії безпомилково охарактеризували цей процес, як «південноросійський сепаратизм».

2. Український визвольний рух – відповідь на імперську експансію Наддніпрянська Україна

1) Повернення до стадії збирання спадщин

Внаслідок заборони українських публікацій 1863, 1876 рр. та відсутності культурних організацій, за умов русифікації шкільної системи та церкви, національний рух у Наддніпрянській Україні в останні десятиліття XIX століття практично завмер.

Його єдиними проявами була наука, нечисленні театральні вистави й концерти та діяльність емігрантів.

У сфері української науки з'явилися важливі здобутки, зокрема дослідження з української історії Володимира Антоновича у київському Університеті святого Володимира. Антонович заснував так звану київську школу української історії, найвідомішим представником якої був Михайло Грушевський. Свій внесок у розвиток української науки зробили також науковці Харківського університету. Серед них соціальний історик Дмитро Багалій, лінгвіст Олександр Потебня і фольклорист Микола Сумцов. Дослідження цих та інших науковців, звісно, публікувалися російською, як і два найважливіші українські наукові журнали того часу – «Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества» (1886-1914 рр.) та «Кіевская старина» (1882-1907 рр.).

Хоча створення стаціонарних українських театрів було заборонено, 1881 року були внесені зміни до Емського указу. Вони дозволяли українські вистави за умови, що їх схвалила місцева влада і паралельно було поставлено п'єсу російською мовою.

Однак тематика українських драм обмежувалася фольклором і комедіями. Серйозна література, зокрема переклади класичних творів з інших мов, могла виконуватися лише російською.

Всупереч таким обмеженням у 1880-х роках було створено кілька українських театральних труп. Під керівництвом талановитих драматургів Марка Кропивницького, Михайла Старицького та Івана Тобілевича (псевдонім Карпенко-Карий), акторів Миколи Тобілевича (псевдонім Микола

Садовський), Панаса Тобілевича (псевдонім Панас Саксаганський) і Марії Садовської-Барилоті українські п'єси мали великий успіх у Наддніпрянщині і навіть у Санкт-Петербурзі.

Чимало з цих постатей зробили свій внесок у розвиток музичної культури Наддніпрянської України, беручи участь у постановках перших українських опер й оперет. Серед творів на українські теми, що виконувалися у ті часи, була надзвичайно популярна опера Семена Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» (1862 р.), а також пісні й хорові твори Миколи Лисенка на слова Тараса Шевченка. Лисенко також написав кілька опер на теми з української історії, хоча найвидатніша з них, просякнута палким патріотизмом опера «Тарас Бульба» (1891 р.), *не ставилася на сцені аж до Першої світової війни.*

Доля української літератури після 1876 р. була сумною.

Українських письменників не бракувало, навпаки, постала нова генерація талановитих авторів – Олександр Кониський, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко та Іван Нечуй-Левицький. Проте їхній вплив на національний рух було послаблено внаслідок заборон української мови, які обмежували кількість публікацій і пригнічували вільний розвиток читацького кола і серйозної та стабільної літературної критики. Багато україномовних авторів Російської імперії, будучи маргіналізованими у себе на батьківщині, мусили друкуватися закордоном, зокрема в австрійській провінції Галичина.

Оскільки російська влада зупинила розвиток національного руху в Наддніпрянській Україні на організаційній стадії, і він був змушений повернутися до стадії збирання спадщини, єдина можливість еволюції у третю, політичну стадію існувала в емігрантів за межами України.

Найвпливовішими з них були Микола Зібер, Сергій Полонинський, а надто Михайло Драгоманов. Всі вони мусили залишити країну після запровадження Емського указу 1876 року.

Драгоманов виїхав з місією від київської громади зберегти український рух на еміграції. Тож він видавав журнал «Громада» (1878-1882 рр.) в Женеві у Швейцарії та інформував західноєвропейські кола про політику Російської імперії щодо українців. Драгоманов вміло доводив, що українська проблема була, за своєю суттю, соціальною, і що лише культурна робота серед простого люду та економічне визволення селянства зможуть ґрунтовно змінити сферу політики. Драгоманов також був прихильником демократичного федералізму. На місцевому рівні він обстоював запровадження самоврядування незалежних селянських громад, які у разі потреби могли співпрацювати. На національному рівні він прагнув перетворити Російську імперію на республіку з двадцяти держав, чотири з них мали б існувати на українській території.

2) *Формування самотійницької течії українського національного руху. М. Міхновський. "Самостійна Україна".*

Наприкінці XIX ст. проходить активізація та політизація національного руху і на східноукраїнських землях. Виникає низка політичних гуртків та перших українських партій. Влітку 1891 р. на могилі Шевченка у Каневі декілька національно свідомих студентів заснували таємне товариство під назвою “Братство тарасівців”. Ряди його членів швидко поповнилися за рахунок молодшої інтелігенції з Харкова, Києва, Одеси, Полтави, Лубен. Ідеологами та лідерами товариства були Іван Липа, Борис Грінченко та Михайло Коцюбинський. У написаній Іваном Липою програмі “Profession de foi молодих українців” (1893 р.) містилися вимоги широкої політичної автономії України та захисту культурних та соціальних прав українського народу. Члени товариства гостро критикували старше покоління українофілів за аполітичність і культурницьку обмеженість.

“Братство тарасівців” проіснувало до 1898 р. У 1897 р. у Харкові заходами Дмитра Антоновича (сина Володимира), Лева Мацієвича та Михайла Русова виникла студентська група, на основі якої 1900 р. була створена Революційна українська партія (РУП).

РУП продовжила політичну лінію “Братства тарасівців”. У 1900 р. один із колишніх “тарасівців”, харківський адвокат Микола Міхновський видав у Львові брошуру під промовистою назвою “Самостійна Україна”. Ця книжка вперше на східноукраїнських землях проголошувала ідеал “єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказькі”. Однак на відміну від Галичини, де всі українські партії перейшли на самостійницькі позиції, постулат політичної самостійності України не прийнявся на східноукраїнському ґрунті. Характерно, що РУП, яка спочатку прийняла брошуру Міхновського за свою програму, згодом відмовилася від неї і перейшла на федеративні позиції. Міхновський вийшов з партії і 1902 р. утворив Українську національну партію, яка, хоч і прийняла постулат політичної самостійності, не змогла знайти багато прихильників.

У 1897 р. на нелегальному з’їзді представників громад Києві виникла Всеукраїнська загальна організація на чолі з Володимиром Антоновичем та Олександром Кониським. Її почесними членами стали діячі «старої громади» В. Антонович, П. Житецький, М. Лисенко, дійсними членами – В. Беренштам, М. Кононенко, О. Лотоцький, Є. Чикаленко та ін.

У 1904 р. вона перетворилася в Українську демократичну партію.

До складу Всеукраїнської загальної організації увійшло майже 20 українських громад і чимало студентських груп. Поява та функціонування Всеукраїнської загальної організації була своєрідним завершальним акордом громадівського руху.

РУП органічно об’єднала «вільні громади», що функціонували у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Лубнах, Ніжині та інших містах.

Головними формами активності організації були пропаганда та агітація. Пропагандистський арсенал рупівців охоплював нелегальні періодичні видання (газета «Селянин», журнал «Гасло» тощо), численні брошури та прокламації. Основним об’єктом пропаганди стало селянство,

яке, за переконанням рупівців, було основою української нації. Лівобережжя перетворилося на базовий регіон дії РУП, хоча її діяльність поширювалася і на Поділля та Волинь.

Першим програмним документом цієї організації стала брошура «Самостійна Україна», автором якої був харківський адвокат М. Міхновський.

Микола Міхновський став, по суті, першим серед українських політичних діячів, хто намагався перенести націоналістичну ідеологію на практичну основу політичної боротьби. Ще будучи членом створеної у січні 1900 р. Революційної української партії (РУП), він у середині цього ж року видав брошуру «Самостійна Україна», яку визнавали програмним документом партії.

У брошурі на принципах радикалізму чітко сформульовані ідеали українського самостійництва, накреслені шляхи, якими Україна могла перетворитися в незалежну соборну державу. Програмні установки М. Міхновський виклав відверто й категорично, відображаючи погляди і прагнення передусім національно-революційного крила РУП.

У згаданій брошурі М. Міхновський зазначив, що з кінця ХІХ ст. починається доба визволення народів. Державна самостійність є, на його думку, головною умовою існування нації, а державна незалежність – національний ідеал у сфері міжнародних відносин.

Визначаючи роль української інтелігенції у державотворчому процесі, М. Міхновський наголосив, що вона має «розплющити очі у рабів», «бо хіба можливі для нашої нації поступ і освіта доти, доки темрява єсть спосіб держати нашу націю у неволі?». За його словами, минув час, коли «в історії української нації інтелігенція раз у раз грала ганебну й соромницьку роль», і «український народ здобув у собі досить сили, щоби навіть посеред найгірших обставин витворити собі нову, третю інтелігенцію». **Перша, за його словами, пішла до Польщі, друга – «прийняла російську національність». «Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної».** Відозва РУП закінчується словами: «Усяк, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя».

Ця брошура викликала великий резонанс у тогочасної переважно автономістсько-федералістично налаштованої політичної еліти.

Переконавшись у тому, що і друзі з РУПу не сприймають ідей самостійності України, М. Міхновський у 1902 році заснував у Харкові Українську народну партію (УНП), яка стала першою українською організацією з виразною націоналістичною ідеологією. Політичне кредо партії він сформулював у «Десятьох заповідях УНП». УНП видала у Львові часопис «Самостійна Україна» з проектом української Конституції, який написав також М. Міхновський.

У 1904 році М. Міхновський створив при УНП бойову структуру під

назвою «Оборона України», яка здійснила низку радикальних політичних акцій. Проте такі дії УНП були спрямовані насамперед на те, щоб привернути увагу громадськості до великодержавної політики царату та пригнобленого становища, в якому перебувала українська нація.

1905 року М. Міхновський підготував конституційний проект «Основний закон Самостійної України», надрукований у часопису УНП «Самостійна Україна».

В цьому проекті викладено принцип побудови вільної невідчуженої самостійної держави України як спілки дев'яти самоуправних земель.

Це – Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна, або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся, або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна і Понадморська Україна.

Українська держава мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом із ради представників (депутатів) і сенату; члени обох палат мали представляти увесь український народ, а не тільки ту землю, яка їх обрала. Виконавчу владу обіймав би Президент, котрого обирав би увесь народ через плебісцит; Президент призначав би міністрів, був головнокомандувачем війська і флоту. Судова влада мала належати судам і суддям. Кожна земля – дістати свою земельну раду, а кожна громада – громадську раду. Українська мова оголошувалась офіційною, але зазначалося, що в Україні вільно вживаються всі мови.

У 1906 р. М. Міхновський опублікував «Програму» УНП, що передбачала створення «однієї, єдиної, неподільної, самостійної, вільної, демократичної України – республіки робочих людей» від «гір Карпатських аж по Кавказькі». Ідеологію українського націоналізму та ідею самостійництва М. Міхновський популяризував у різних, здебільшого через нестачу коштів, короткотривалих друкованих органах: «Самостійна Україна» (Львів, 1905), «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Запоріжжя» (Катеринослав, 1906), «Слобожанщина» (Харків, 1906), «Сніп» (Харків, 1912–1913). Брав участь у виборчих кампаніях до Державної Думи. Протягом 1909–1914 рр. керував роботою національно-патріотичної організації «Третє товариство взаємного кредиту», належав до Товариства імені Квітки-Основ'яненка у Харкові. Своєю діяльністю та особистим прикладом привернув до українського націоналізму чимало патріотично налаштованих людей, насамперед молоді.

3) Перша російська революція (1905–1907 рр.) та національний рух в Україні.

Зволікання з вирішенням аграрного питання, посилення експлуатації робітничого класу, відсутність демократичних свобод створювали ґрунт для вибуху масового невдоволення. Можливість виступу стала реальною завдяки появі політичних партій, розширенню сфери їх дій, частковому послабленню царизму в зв'язку з поразкою в російсько-японській війні 1904–1905 рр.

Початком революції стали події 9 січня 1905 року в Петербурзі. Саме цього дня була розстріляна за наказом уряду 150-тисячна мирна робітничая демонстрація, учасники якої намагалися передати цареві петицію про свої

потреби. Звістка про загибель 1200 робітників та поранення 5 тис. осіб швидко облетіла країну, кристалізувалася в загрозливе для царату гасло «Геть самодержавство!». Держава вступала в добу революції.

Тільки жовтневий політичний страйк підняв на боротьбу майже 2 млн. жителів Російської імперії, з них в Україні – 120 тис. Червневі виступи українських селян 1905 р. охопили 64 із 94 повітів. За масштабами селянського руху Україна займала одне з перших місць у Російській імперії.

Повстання на броненосці «Потьомкін» (червень 1905 р.), збройні виступи у Севастополі під керівництвом П. Шмідта (листопад 1905 р.), у Києві на чолі з Б. Жаданівським (листопад 1905 р.) та в інших містах свідчили про поширення революційних настроїв серед солдатів та матросів.

Революційну хвилю жовтня 1905 р. царизмові не вдалося придушити силою, і він змушений був піти на поступки. Наслідком широкомасштабного жовтневого політичного страйку стало підписання 17 жовтня Миколою II Маніфесту. У якому народові обіцяли громадянські свободи (недоторканність особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів), Декларувалося скликання російського парламенту – законодавчої Державної думи із залученням до виборів усіх верств населення. Цей документ мав надзвичайно важливі наслідки.

По-перше, він суттєво розширив межі легальної політичної та культурної діяльності, помітно її пожвавив та урізноманітнив. У 1905 р. в Лубнах виникає перша в Російській імперії україномовна газета «Хлібороб». Незабаром газети українською мовою почали виходити в Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові та інших містах. Засновуються перші українські суспільно-політичні журнали – «Дзвін», «Українська хата», «Рідний край», «Посів», «Село» тощо. Всього протягом 1905–1907 рр. виходило 24 україномовних видання. У Києві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Ніжині та інших містах виникають осередки культурно-освітньої організації «Просвіта». До середини 1907 р. їх налічувалося 35. Концентруючи у своїх лавах цвіт української еліти (М. Коцюбинський, Б. Грінченко, Панас Мирний, Д. Яворницький та ін.), ці об'єднання вели активну культурницьку роботу – засновували бібліотеки, проводили вечори, видавали літературу українською мовою.

По-друге, нового імпульсу було надано процесові масової самоорганізації суспільства, тобто утворенню партій, рад, профспілок та інших суспільних організацій.

Слабкість та незрілість парламентської форми правління, з одного боку, і необхідність консолідації опозиційних сил – з іншого, зумовили появу нової альтернативної моделі організації влади – Ради робітничих депутатів. Протягом жовтня – грудня 1905 р. Ради виникли в 50 містах та селищах Російської імперії. В Україні вони діяли в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієві, Маріуполі, Юзівці та Кременчуці.

Свідченням активної масової самоорганізації суспільства стало утворення профспілок. Однією з перших виникла профспілка залізничників

Південно-Західної залізниці. У ході революції осередками професійного руху стали Миколаїв, Одеса, Київ, Катеринослав, Харків та інші міста. Наприкінці 1905 р. в Україні існувало майже 80 професійних об'єднань.

Зростання політичної свідомості, концентрація сил, організованість були характерними для селянського руху цього періоду. Влітку 1905 р. виникають місцеві організації Всеросійської селянської спілки. Найбільшого поширення ці об'єднання набули на Лівобережжі та Півдні. Всього в українських землях виникло 120 селянських і волосних організацій спілки.

За роки революції розгортається кооперативний рух. Так, якщо в Київській губернії 1904 р. було лише 3 кооперативи, то 1907 р. – вже 193, у Харківській 1905 р. – 2, а 1907 р. – 50 кооперативів.

Важливе значення для розвитку суспільно-політичного життя мала поява легального офіційного каналу впливу на владу – думської трибуни.

У Думі першого скликання 45 делегатів сформували фракцію, що отримала назву Українська думська громада. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова Ілля Шраг. У Другій Думі теж існувала українська парламентська група – Українська трудова громада, що налічувала 47 членів і видавала часопис – «Рідна справа – Думські вісті». Українська група домагалася автономії України, місцевого самоуправління, викладання української мови у школах, поширення української мови в судах, церкві. Депутати від українських партій відстоювали в Думі інтереси українського народу, сприяли формуванню національної свідомості.

4) Україна в умовах політичної реакції (серпень 1907 – липень 1914 рр.).

Третьочервневий виборчий закон, що надавав абсолютну перевагу поміщикам та великій буржуазії, фактично зводив нанівець проголошену 1905 р. демократію.

Він був лише першим кроком у наступі реакції. У багатьох районах Російської імперії ввели «воєнний» або «особливий» стан. Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Чернігівська та Херсонська губернії тривалий час перебували в стані посиленої охорони. У цих регіонах заборонялися будь-які збори, наради, навіть не дозволялося збиратися декільком особам у приватних квартирах. Зросла кількість арештів, масових заслань без суду і слідства, погромів профспілок, заборони демократичних видань тощо.

За звинуваченням у «політичних злочинах» за період 1907–1909 рр. було засуджено 26 тис. осіб, з яких 5 тис. винесено смертні вироки. У переповнених тюрмах країни 1909 р. перебувало майже 180 тис. осіб.

Студентам заборонили брати участь у будь-яких зібраннях та ліквідації автономії вищих навчальних закладів.

Наслідком наступу реакції було посилення національного гніту.

Уряд заборонив викладання українською мовою в школах, де воно було самовільно запроваджене у роки революції.

Було скасовано навіть циркуляр міністра освіти 1906 р., у якому свого часу вчителям дозволялось «використовувати малоросійську мову для

роз'яснення того, що учні не розуміють». Натомість з'явився новий циркуляр, що забороняв вчителям розмовляти з учнями українською мовою навіть у позаурочний час за межами школи. Шовіністична освітянська політика не дозволяла у школах співати українських пісень, декламувати вірші українською мовою, виконувати національні мелодії.

Відбувалося тотальне насильницьке закриття українських клубів, наукових товариств, культурно-освітніх організацій. Під тиском властей перестали функціонувати київська, одеська, чернігівська, полтавська, ніжинська та інші «Просвіти». У 1910 р. побачив світ циркуляр П. Столипіна, у якому «іногородцям» (до них належали українці та інші пригноблені народи) взагалі заборонялося створювати будь-які товариства, клуби, видавати газети рідною мовою. У цей час державний Комітет у справах друку заборонив вживати на сторінках періодичної преси та в будь-яких інших виданнях терміни «Україна», «український народ».

Після поразки революції 1905–1907 рр. і наступу реакції майже усі українські політичні партії припинили свою діяльність включно до 1917 р. Лише радикально-демократичним діячам вдалося восени 1908 р. заснувати Товариство українських поступовців (ТУП), котре хоча і не було партією, однак ставило за мету боротьбу за національні інтереси в добу реакції, залишаючись єдиною діяльною організацією у Наддніпрянщині у цей період. ТУП чотири рази піднімало українське питання в Думах. У грудні 1914 р. воно висловилося за демократичну автономію України в складі федерації рівноправних народів Росії.

П. Столипін проголосив курс на реформування аграрного сектору. Комплекс реформ, розпочатих указом 9 листопада 1906 року, був логічним продовженням модернізаційних процесів у Росії середини XIX ст. У його основі лежало три головні ідеї: руйнування селянської общини, дозвіл селянину отримати землю в приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Стрижнем столипінської аграрної реформи була ставка на особисту ініціативу та конкуренцію, які протиставлялися традиційній общинній рівності в бідності.

Аграрними перетвореннями П. Столипін хотів комплексно розв'язати низку важливих завдань: підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва і товарність селянського господарювання, зміцнити соціальну опору самодержавства на селі, вирішити проблему аграрного перенаселення.

Найбільший успіх реформи Столипіна мали в Україні. Це пояснюється особливостями української ментальності, сильнішим, ніж у росіян, потягом до індивідуального господарювання, порівняно меншою поширеністю на території України селянських общин. Протягом 1907–1915 рр. на Правобережжі з общини вийшло 48% селян, на Півдні – 42%, на Лівобережжі – 16,5%. На 1916 р. утворилося 440 тис. хуторів, що становило 14% селянських дворів. Ці показники були значно вищими, ніж у європейській

Росії, де з общини виділилося 24% селянських господарств, а переселилось на хутори 10,3%.

Однак остаточно зруйнувати селянську общину не вдалося. Реформа не змогла ліквідувати і поміщицьке землеволодіння, хоча спроби перерозподілу поміщицьких земель шляхом купівлі-продажу через Селянський поземельний банк робилися владою досить енергійно. Певною мірою зазнала краху і переселенська політика Столипіна. Наднові землі 1906–1912 рр. з України виїхало майже 1 млн. осіб. Погана організація процесу переселення призвела до того, що лише 1911 р. повернулося додому 68,5% переселенців.

Західноукраїнські землі

1) Суспільно-політичний рух після революції 1848–1849 рр. Москвофіли та народовці.

Після поразки революції 1849 р. галицьким намісником було призначено А. Голуховського, який проводив відверто пропольську політику – сприяв призначенню поляків на вищі посади цивільної служби краю; сформував у австрійського уряду думку про те, що український рух є винятково «русофільським»; заблокував реалізацію українських планів поділу Галичини на українську та польську частини тощо.

Наростали соціальне напруження та українсько-польське протистояння. В один суперечливий вузол сплелися соціальні та національні протиріччя.

Відповіддю на посилення польського впливу в західноукраїнських землях стало виникнення москвофільської та народовської суспільно-політичних течій.

Москвофільська (староруська або русофільська) течія виникає ще 1848 р., а у 50-ті роки набуває чіткіших, окреслених форм. Її лідерами були Д. Зубрицький, В. Дідицький, М. Малиновський, Д. Добрянський та ін.

Соціальну базу становили частина духовенства, поміщиків, чиновництва та інтелігенції, яка орієнтувалася на самодержавну Росію і при цьому не відмовлялася від демонстративної лояльності щодо Австро-Угорської імперії.

Москвофільський рух мав клерикально-консервативний характер, його виникнення та розгортання – своєрідна реакція частини західноукраїнської громади на посилення польського впливу в краї. Ідеологічна основа цієї течії базувалася на трьох постулатах:

1) протиставлення польській мові «язичія» (суміші російської, української, старослов'янської та польської мов), що заперечувало право на розвиток української мови як літературної;

2) обстоювання тези про єдиний «руський», або ж «панруський» народ, що проживає на території «від Карпат до Уралу», до якого москвофіли зараховували і галицьких русинів;

3) захист таких формальних ознак руської ідентичності, як візантійська літургія, юліанський календар, кириличний алфавіт тощо.

Москвофільство набуло поширення в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті. Під його впливом сформувалися та діяли культурно-освітні товариства («Галицько-руська матиця», Товариство ім. М. Качковського, «Народний дім»), видавалися періодичні видання (газета «Слово», журнали «Семейная библиотека», «Галичанин», «Лада» тощо).

Проте для частини молодшої української інтелігенції *неприйнятними* були орієнтація москвофілів на реакційне царське самодержавство, використання ними фінансово-організаційної підтримки Росії, консерватизм москвофільських поглядів тощо.

На цьому ґрунті формується народовська (українофільська) політична течія. Біля витоків народовства стояли В. Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), К. Климович, Ф. Заревич та ін., які на початку 60-х років заснували у Львові студентську громаду – один з перших осередків українофільства в краї. Народовська течія сформувалась на демократичних традиціях «Руської трійці» під сильним впливом творчості Т. Шевченка. Якщо серед москвофілів переважало духовенство, то серед народовців більшість становили світські особи – адвокати, вчителі, лікарі тощо.

Лідери руху (Ю. Романчук, О. Барвінський, К. Левицький та ін.) виступали проти революційних форм боротьби і стояли на платформі толерантного ставлення до Австро-Угорської монархії.

Основною метою народовців стали розвиток української літератури на народній основі, створення єдиної літературної мови, піднесення культурного рівня народу західноукраїнського краю, згуртування національних інтелектуальних сил. Активність вони виявили насамперед у культурній сфері. Здобутками народовців на культурній ниві були:

- створення мережі народовських періодичних видань (журнали «Мета», «Нива», «Правда», «Русалка», «Вечорниці», газети «Діло», «Батьківщина», «Буковина» та ін.);

- заснування культурно-освітніх та наукових товариств («Руська бесіда» – 1861 р., «Просвіта» – 1868 р., Наукове товариство імені Шевченка – 1873 р.);

- організація українського професійного театру (1864 р. У Львові при товаристві «Руська бесіда»);

- видання та популяризація творів українських письменників Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, Л. Глібова, І. Франка, Панаса Мирного та ін.

Завдяки своїм енергійним діям народовці відвойовували в москвофілів позицію за позицією і наприкінці 80-х років відтіснили їх на другий план. Проте саме тоді народовська течія дедалі більше втрачала свої колишні ознаки Демократизму і набувала нових – клерикалізму та консерватизму. Основна причина такої трансформації полягала у намаганні українофілів залучити на свій бік сільське духовенство, а вже через нього розширити

соціальну базу, посилити вплив на найчисленнішу верству суспільства – українське селянство.

2) Виникнення радикальної течії українського руху у 70-х рр. XIX ст.

У другій половині XIX ст. ставало очевиднішим, що поміркованими діями у сфері культури не можна вирішити актуальні проблеми, зняти наростаючі економічні, соціальні, національні та інші суспільні протиріччя.

Це зумовило радикалізацію та політизацію суспільного руху.

Розчарована в орієнтації, суспільно-економічних поглядах та формах діяльності москвофілів та народовців, молода інтелігенція під впливом М. Драгоманова обрала *третій шлях для національного суспільного руху – шлях європеїзації, модернізації та демократизації*. Саме ці ідеї лягли в основу діяльності, утвореної в середині 70-х років радикальної течії в українському русі. Лідерами цього напрямку стали І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, які проповідували необхідність переходу до соціалізму.

Використовуючи свої часописи «Молот», «Громадський друг», «Дзвін», «Світ», молоді радикали вели активну пропагандистську та агітаційну роботу в масах. Їхня діяльність сприяла поглибленню процесу політизації робітничого класу і селянства.

3) Утворення українських політичних партій.

Починаючи з 90-х років XIX ст. суспільний рух в західноукраїнських землях вступає в політичний етап свого розвитку – інтенсивно розгортається робота щодо організаційного згуртування та розмежування політичних сил, кристалізуються основні програмні положення, агітація та пропаганда охоплює дедалі ширші верстви населення.

У жовтні 1890 р. виникає перша в Галичині політична партія – Русько-українська радикальна партія (РУРП). Це – перша легальна українська політична партія європейського типу і водночас перша в Європі селянська партія, що стояла на соціалістичній платформі. Невдовзі виникають нові партії: Українська національно-демократична партія – УНДП (1899); Русько-український християнський союз (1896), який 1911 р. трансформувався в Християнсько-суспільну партію; Українська соціал-демократична партія – УСДП (1899).

Наприкінці XIX ст. активізується політична думка. У 1895 р. у книзі Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена») вперше в історії українського руху було сформульовано та аргументовано тезу про необхідність політичної самостійності України. З часом цей постулат став програмним для більшості українських політичних партій, які між тим по-різному вбачали шляхи досягнення кінцевої мети:

РУРП і УНДП були переконані, що до державної незалежності слід іти через виборювання національно-територіальної автономії, а УСДП першочерговим завданням вважала змагання за культурно-національну автономію.

Під впливом загострення соціально-економічних протиріч, посилення національного руху наростає хвиля виступів робітників і селян. Їхня

активність досягає свого піку на початку XX ст. Влітку 1902 р. аграрний рух охопив понад 500 сіл Східної Галичини, страйкувало майже 100 тис. осіб. Масштабність та інтенсивність страйкового руху особливо зросла в роки першої російської революції, відлунням якого стала наростаюча активність народних мас у західноукраїнських землях. Зокрема, у Східній Галичині 1905 р. кількість страйкуючих підприємств порівняно з 1900 р. зросла майже в 4 рази, а кількість страйкарів – більш ніж у 3 рази. Того ж року на Буковині страйкувало понад 200 підприємств. У цих страйках взяли участь майже в 4 рази більше робітників порівняно з 1901 р.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. в західноукраїнських землях відбувається поступовий перехід до капіталістичних форм господарювання. Зростає товарність сільського господарства, ширше використовується вільнонаймана праця, поліпшуються знаряддя праці, частіше застосовується техніка тощо. Проте водночас з позитивними зрушеннями зберігає свої панівні позиції поміщицьке землеволодіння; завдяки перебуванню сервітутів – під поміщицьким контролем юридично вільні селяни фактично потрапляють в економічне кріпацтво; загострюється проблема аграрного перенаселення тощо. Через це в аграрній сфері західноукраїнських земель накопичується комплекс протиріч, які заважали поступальному розвитку. Ці протиріччя значною мірою були зумовлені колоніальним характером економіки краю.

Наслідками колоніальних форм господарювання в промисловій сфері були: гальмування промислового розвитку західноукраїнських земель; консервація кустарно-ремісничого характеру західноукраїнської промисловості; орієнтація фабричного виробництва на добування та первинну переробку сировини, створення деформованої структури промислового потенціалу; залежність промислового розвитку від іноземного капіталу; хижацька експлуатація природних багатств західноукраїнських земель; фіксація низької енергоозброєності західноукраїнської промисловості; перетворення західноукраїнського краю на ринок збуту.

Таким чином, динаміку змін суспільної свідомості та української ментальності визначали українсько-польське протистояння, безупинна боротьба між москвофілами, народовцями та радикалами. Наприкінці XIX ст. суспільний рух у західноукраїнських землях вступив у політичний етап свого розвитку, який характеризується утворенням політичних партій, кристалізацією їхніх програм та активною боротьбою за вплив на маси. Їх діяльність модернізувала традиційну ментальність українців.

3. Інтелектуальний перелом на рубежі століть.

Злам XIX–XX ст. ознаменувався фундаментальними науковими відкриттями, які стали початком формування нової наукової картини світу, а разом з нею й способів його вивчення, розуміння та змін ментальності.

Відкриття першої елементарної частинки – електрона й встановлення залежності його маси від швидкості руху, явища радіоактивності, створення

А.Ейнштейном теорії відносності, формулювання другого закону термодинаміки та інші наукові досягнення спричинили революцію у природознавстві, зруйнувавши старі механістичні уявлення про неживу й живу природу.

Виявилося, що деякі властивості матерії, котрі раніше розглядалися як абсолютні й незмінні, є лише характерними для певних її станів, а в структурованій системі ціле не зводиться до часткового.

Трохи пізніше досягнення квантової механіки і мікробіології спричинили зміни уявлень про закон і закономірність, причинність у природі, змусили відмовитися від функціональних зв'язків, замінивши їх на ймовірісно-кореляційні.

Поява неевклідової геометрії і теорії множин викликали справжнє потрясіння у математиці.

Усе це призвело до утвердження принципу відносності міри і знання.

У світлі нових відкриттів очевидною стала ментальна, світоглядно-методологічна криза, яка вимагала переоцінки позитивістських принципів еволюціонізму та натуралізму.

Виявилося, що ідея розвитку була сприйнята європейським суспільствознавством у спрощеному вигляді, як рух до якоїсь заздалегідь усталеної мети.

Критика позитивістського натуралізму і механіцизму німецькими філософами та істориками наприкінці XIX ст. мала під собою серйозний ґрунт. У прагненні “онаучнення” історії позитивізм замінив парадигму філософії – парадигмою науки; філософія перетворилася у теорію науки, яка у гонитві за об’єктивною істиною втратила “людський” вимір самого процесу пізнання.

Історична соціологія, що намагалася у своїх схемах віднайти загальний напрям і закономірності історичного процесу, за своїм змістом виявилася антиісторичною. Вона виходила з ідеї про прямолінійний еволюційний розвиток, в ході якого усі народи проходять одні й ті ж стадії, за подібних умов створюють одні й ті ж соціальні інститути. Такий підхід був до певної міри плідним, дозволяючи виокремити головні лінії розвитку. Однак, у ньому була закладена небезпечна односторонність: *нехтування багатоманітністю соціальних форм і варіантів розвитку, тенденція підпорядкування фактів наперед створеній схемі.*

На ці моменти теж звертали увагу німецькі вчені.

Перелом у природознавстві привернув загальну увагу наукового світу до процесу наукового пізнання, змусив піддати перевірці основні поняття і методи науки.

Позитивізм передбачав, що розвиток “позитивної” науки сам по собі розв’яже усі соціальні і філософські проблеми.

Але наприкінці XIX ст. філософська думка показала зростаючу невідповідність між науково-технічним прогресом і розвитком духовних, етичних та естетичних цінностей.

Здобутки антропології та етнографії відчутно підважували еволюціоністські схеми.

Етнографічний матеріал ясно показував, що зв'язок між матеріальним життям суспільства і його культурою не є однозначним і механічним, що один і той же господарський уклад може народжувати багатоманітні форми суспільної свідомості.

Критика натуралізму та еволюціонізму поступово поширилася на цілу науку і запроваджені позитивізмом емпіричні методи.

Антипозитивістські і антисцієнтичні орієнтації, що своїм корінням сягали романтизму, ставили завдання критики науки, визначення меж її ефективності та застосування у світлі більш загальних людських, життєвих або етичних цінностей.

Ці орієнтації загострили інтерес до співвідношення природничих і гуманітарних наук. Наступ проти позитивістської методології виразно проявився під час дискусії навколо історичних праць К.Лампрехта в Німеччині. Незабаром вона захопила вчених у Італії, Франції, Англії, Росії, США.

У центрі спорів, до яких незабаром підключилися філософи, психологи, представники інших наук, опинилися теоретичні питання пізнання, специфіка дослідження історичних, суспільних і культурних явищ..

Найважливішим результатом дискусії, який мав фундаментальне і далекосяжне значення для розвитку науки в цілому і гуманітарної зокрема, було переміщення уваги з об'єкту вивчення (і онтологічних проблем) на суб'єкта пізнання (і гносеологічні проблеми).

Воно показало, що пізнання не є простим відображенням і акумуляцією емпіричних і раціональних даних, а складним процесом взаємодії об'єкта і суб'єкта, в якому дослідник також чинить поважний вплив на об'єкт, а отримувані у ході пізнання емпіричні дані сприймаються та інтерпретуються з великою часткою суб'єктивізму. І тоді істинність і об'єктивність здобутих знань одержує значне нашарування суб'єктивності.

Поставлені гносеологічні (епістемологічні) питання вимагали адекватної світоглядної відповіді.